

TEMA MONOGRÀFIC

Més enllà de l'Acadèmia: el compromís social i cívic dels historiadors de l'educació a Espanya *Beyond the Academy: Social and civic engagement of the Spanish historians of education*

Francisca Comas Rubí

xisca.comas@uib.es

Universitat de les Illes Balears, GEDHE-IRIE (Espanya)

María del Mar del Pozo Andrés

mar.pozo@uah.es

Universitat d'Alcalá de Henares (Espanya)

Data de recepció del original: 25/10/2024

Data d'acceptació: 05/12/2024

RESUM

Els documentals històrics educatius són eines de divulgació dirigides al gran públic, produïdes fora de l'àmbit acadèmic, però amb la possibilitat de comptar amb la participació d'historiadors de l'educació. En el marc d'un projecte recent sobre història pública de l'educació, hem elaborat un inventari de documentals centrats en l'educació i la infància a l'Espanya anterior al franquisme. A partir d'aquest inventari, basat en criteris que detallem en aquest article, hem iniciat diverses línies d'estudi. Una se centra en el paper dels historiadors en aquests productes. Aquest article presenta els primers resultats de la recerca: de 77 documentals catalogats, 37 inclouen la participació d'historiadors acadèmics de l'educació com a testimonis experts. Es proporciona una actualització de l'inventari, acompanyada d'una anàlisi quantitativa

va i qualitativa de la presència d'aquests historiadors, tots ells vinculats a universitats públiques espanyoles. Finalment, es reflexiona sobre el compromís cívic i social que ha impulsat la seva implicació en la divulgació de la història educativa.

PARAULES CLAU: Documentals històrics, historiadors de l'educació, compromís social, història pública de l'educació.

ABSTRACT

Documentaries on the history of education are dissemination tools aimed at the general public, produced outside the academic sphere but with the possibility of participation by historians of education. In the framework of a recent project on the Public History of education, we have created an inventory of documentaries focusing on education and childhood in pre-Franco Spain. From this inventory, based on criteria detailed in this article, we have initiated several lines of study. One of them is the analysis of the role of historians in these products. The article presents the first results of this research: out of 77 catalogued documentaries, 37 include the participation of academic historians of education as expert witnesses. An update of the entire inventory is provided, together with a quantitative and qualitative analysis of the presence of these so-called academic historians of education, all of them from Spanish state universities. Finally, it reflects on the civic and social commitment that has motivated their involvement in the dissemination of educational history.

KEYWORDS: Historical documentaries, historians of education, social commitment, public history of education.

RESUMEN

Los documentales históricos educativos son herramientas de divulgación dirigidas al gran público, producidas fuera del ámbito académico pero con posibilidad de participación por parte de los historiadores de la educación. En el marco de un proyecto reciente sobre historia pública de la educación, hemos creado un inventario de documentales centrados en la educación y la infancia en la España previa al franquismo.

A partir de este inventario, basado en criterios que detallamos en este artículo, hemos iniciado diversas líneas de estudio. Una de ellas es el análisis del papel de los historiadores en estos productos. El artículo presenta los primeros resultados de esta investigación: de 77 documentales catalogados, 37 incluyen la participación de his-

toriadores de la educación académicos como testigos expertos. Se proporciona una actualización de todo el inventario, junto con un análisis cuantitativo y cualitativo de la presencia de estos historiadores de la educación que denominamos académicos, todos ellos procedentes de universidades públicas españolas. Finalmente, se reflexiona sobre el compromiso cívico y social que ha motivado su implicación en la divulgación de la historia educativa.

PALABRAS CLAVE: Documentales históricos, historiadores de la educación, compromiso social, historia pública de la educación.

1. INTRODUCCIÓ

Entre les responsabilitats que tenim els historiadors de l'educació com a acadèmics a les nostres universitats es troba la d'investigar, analitzar i interpretar el passat educatiu mitjançant l'estudi crític i científic de les fonts, aplicant rigorosament la metodologia de recerca. Des de l'Acadèmia, ens correspon desenvolupar recerques històriques i elaborar narratives que ajudin a comprendre què va succeir, com i per què. També tenim el deure de transmetre als nostres estudiants de grau i postgrau els coneixements històrics educatius derivats d'aquesta recerca. Tanmateix, la nostra tasca hauria d'anar més enllà del marc estrictament acadèmic o academicista. Cal que contribuïm també a educar i divulgar coneixements històrics educatius, no només entre els alumnes, sinó entre el públic general. A més, hem de preservar la memòria històrica, evitant que el coneixement sobre el passat de l'educació desaparegui.

La nostra presència en la societat és fonamental, no només per contribuir a interpretar el passat, sinó també el present, evitant explicacions simplistes i poc crítiques de fets complexos. A més, podem ajudar a fomentar el pensament crític i la resistència a la manipulació, a construir o reforçar identitats, a preservar la memòria col·lectiva i a evitar la repetició d'errors derivats de la manca de coneixement o de memòria. Aquesta presència es pot concretar de moltes maneres, una de les quals és mitjançant la col·laboració en productes de difusió i divulgació creats fora de les universitats per professionals no acadèmics, però adreçats al gran públic, com és el cas dels documentals històrics de contingut educatiu.

L'elaboració de l'inventari i l'estudi d'aquests productes audiovisuals ha centrat la nostra atenció en els darrers temps. En el marc d'un projecte de

recerca sobre la història pública de l'educació desenvolupada a Espanya des de 1970,¹ hem iniciat una primera fase centrada en la localització, l'inventari i l'anàlisi de documentals històric-educatius produïts durant les darreres cinc dècades. Aquesta primera fase s'ha focalitzat exclusivament en documentals històrics que tenen com a tema central l'educació i la infància en períodes anteriors a la dictadura franquista.

Hem definit el nostre camp de recerca, tant des del punt de vista cronològic com conceptual, elaborant un inventari de documentals que compleixen una sèrie de criteris prèviament establerts i fonamentats en estudis especialitzats anteriors. A més, hem desenvolupat un model metodològic per a l'anàlisi d'aquests documentals, del qual presentem una primera aproximació. Paral·lelament, hem formulat dues grans línies de recerca en què treballem actualment. La primera línia se centra en l'estudi del contingut i del discurs dels documentals, abordant-los des de la doble perspectiva de l'anàlisi historiogràfica i la creació audiovisual. Aquesta aproximació permet identificar les estratègies narratives utilitzades en la construcció històrica de cada documental i determinar el seu paper en la reconfiguració de la memòria col·lectiva. La segona línia d'investigació analitza la participació dels historiadors de l'educació en aquests documentals, amb l'objectiu de comprendre el seu grau d'implicació i influència en aquests documentals.

En aquest article, ens proposem iniciar aquesta segona línia de recerca i presentar-ne els primers resultats. L'objectiu és posar en relleu el compromís social que els historiadors de l'educació de les nostres universitats han demostrat al llarg de les darreres dècades mitjançant la seva participació en productes de divulgació històrica produïts fora de l'àmbit acadèmic, com és el cas dels documentals que aquí analitzem.

Després de sintetitzar què entenem per documental històric educatiu en el context de la nostra recerca i explicar com l'hem duta a terme, presentarem l'actualització més recent del nostre inventari de documentals.² A continuació,

¹ Aquest article i la recerca que el precedeix s'ha fet en el marc del projecte «Historia pública de la educación en España (1970-2020). Percepción social, memoria colectiva y construcción de imaginarios sobre los docentes y sus prácticas» finançat per: PID2020-113677GB-I00 / MICIU / AEI / 10.13039/501100011033 i del Programa de Foment de la Recerca i la Innovació de la Universitat de les Illes Balears 2024-2026 per mitjà del GEDHE/IRIE.

² Podeu consultar els primers resultats de la nostra recerca sobre documentals històrics educatius a: DEL POZO ANDRÉS, M. M., BRASTER, S., COMAS RUBÍ, F. «Mapping Public History of Education in Spain: The Treasure Trove of Documentaries», *History of Education and Children's Literature*, vol. 19, núm. 1 (2024), p. 79-110.

ens centrarem en la presència i participació dels que definirem com a historiadors de l'educació en aquests documentals. Aquesta anàlisi es basarà tant en les dades de l'inventari com en el testimoni dels historiadors de l'educació que han tingut una presència més destacada en aquests productes audiovisuals com a experts.

2. ELS DOCUMENTALS EN LA HISTORIOGRAFIA EDUCATIVA

El documental sobre educació produït en el passat no és desconegut dins la historiografia educativa, ja que s'ha utilitzat com a font d'investigació en diverses ocasions. Un exemple destacat és el projecte «Documentary Film in Educational Research: Producing Methodologies» (2009-2010), finançat per l'Acadèmia Britànica, que va explorar els primers usos d'aquest gènere en la recerca històrica educativa. Aquest projecte tenia com a objectiu esbrinar per què els documentals, tot i haver tingut un paper rellevant en la representació de les escoles i l'escolarització des dels anys trenta del segle xx, continuaven sent un recurs poc explotat pels historiadors.³ Mitjançant l'estudi de pel·lícules de no-ficció ambientades en escoles i els seus entorns, el projecte va promoure la reflexió sobre el potencial dels documentals escolars com a fonts per estudiar un període històric concret, com a objectes d'investigació en si mateixos i com a documents susceptibles de ser utilitzats en triangulació amb altres fonts. La conclusió final del projecte va destacar que «Va quedar molt clar, només estudiant els seus catàlegs, que l'historiador de l'educació del segle xx té accés a una de les fonts més riques per a la història educativa: el film documental».⁴

A Espanya s'han realitzat diverses investigacions sobre pel·lícules documentals que tracten temes educatius de períodes passats, centrant-se especialment en els realitzats entre 1914-1939 i 1939-1970. Aquestes recerques inclouen anàlisis del contingut, que van des de l'ús dels espais escolars fins

³ WARMINGTON, P., VAN GORP, A., GROSVENOR, I. «Education in Motion: Uses of Documentary Film in Educational Research», *Paedagogica Historica*, vol. 47, núm. 4 (2011), p. 458.

⁴ GROSVENOR, I. «Since it permits seeing the past directly, it will eliminate at least at certain important points, the need for investigation and study: documentary film and history of education», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 31 (2018), p. 34.

al tractament dels cossos en moviment.⁵ S'ha prestat una atenció particular a la manera com l'educació es presenta en pel·lícules propagandístiques de no-ficció i notícies com el NO-DO.⁶ Tots aquests treballs comparteixen un fil conductor: l'anàlisi dels documentals que representen l'escola i l'educació en un moment determinat del segle xx, concretament el període en què es va produir cada pel·lícula. Aquesta circumstància els atorga el mateix estatus historiogràfic que els documents procedents d'arxius i fons històrics, considerant-los fonts primàries de recerca.

La nostra recerca, però, no s'ha centrat en documentals produïts en els passats sobre esdeveniments o temes educatius que eren d'actualitat en aquell moment, utilitzant imatges contemporànies a la seva producció. En canvi, hem treballat amb els productes audiovisuals que els historiadors del cinema han identificat com a «documentals històrics».

Definir què és un documental històric no és una tasca senzilla. El documental, com a gènere de cinema de no-ficció amb finalitats distintes de les de les pel·lícules de ficció, va començar a explorar-se a finals del segle xix, i des de llavors ha anat evolucionant. A partir de la dècada de 1920, es va començar a reutilitzar metratge de pel·lícules d'anys anteriors per il·lustrar noves narratives històriques dins de productes audiovisuals. Jay Leyda va anomenar aquest tipus de productes audiovisuals «pel·lícules recopilatòries».⁷ Alguns historiadors han identificat aquest tipus d'audiovisuals com a «documentals històrics», ja que en aquestes pel·lícules sol aparèixer un narrador —que pot ser un testimoni o

⁵ COLLELDEMONT, E. «Educar, una deriva del verb propagar. La representació de l'educació en els films del període de la Dictadura de Primo de Rivera», *Temps d'Educació*, núm. 53 (2017), p. 245-268; PRAT VIÑOLAS, P., GÓMEZ MUNDÓ, A., CASANOVAS PRATS, J., CARRILLO FLORES, I., PADRÓS TUNEU, N., COLLELDEMONT PUJADAS, E. «L'Educació representada als documentals de propaganda a Espanya (1914-1939)», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 31 (2018), p. 35-57; COLLELDEMONT PUJADAS, E. «Espacios vivenciados a través de los cuerpos representados en los documentales», *Anuario de Historia de la Educación*, vol. 21, núm. 2 (2021), p. 61-82.

⁶ COLLELDEMONT PUJADAS, E., VILANOU TORRANO, C. (eds.). *Totalitarismos europeos, propaganda y educación: una historia visual desde los NO-DO*, Gijón: Trea, 2020; VILANOU TORRANO, C., COLLELDEMONT PUJADAS, E. (eds.). *Disciplinas educativas en regímenes totalitarios. Una historia visual desde documentales*, Gijón: Trea, 2022; MOLINA POVEDA, M. D. *La educación a través del NO-DO (1943-1981)*, tesi doctoral (directora: C. Sanchidrián Blanco). Màlaga: Universitat de Màlaga, 2021; COLLELDEMONT PUJADAS, E., PADRÓS TUNEU, N., CERCÓS, R. «Images That Portray, Challenge, and Refuse: Visual Content and Education in Francoist Spain, 1939–1975», ALLENDER, T., DUSSEL, I., GROSVENOR, I., PRIEM, K. (eds.). *Appearances Matter. The visual in educational history*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2021, p. 63-86; COLLELDEMONT, E., PADRÓS, N., GROSVENOR, I. «La memoria educativa de los documentales como confrontación a los pasados totalitarios», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 16 (2022), p. 77-103.

⁷ LEIDA, J. *Films Beget Films. A study of the compilation film*, New York: Hill and Wang, 1964.

un expert— que parla mentre es mostren imatges contemporànies i antigues, juntament amb fotografies, materials diversos, retalls de premsa, etc.⁸

Segui quin sigui el nom que se'ls donés als seus orígens, aquest tipus de producció audiovisual, que construeix una narrativa seqüenciada sobre esdeveniments històrics utilitzant tota mena d'imatges, tant del passat com contemporànies a la producció mateixa, ha acabat sent anomenat «documental històric». Aquest gènere ha estat estudiat pels historiadors del cinema des de diverses perspectives al llarg de les darreres dècades, començant per la visió dels cineastes, espectadors i institucions, i arribant a l'anàlisi dels documentals com a textos.⁹ Des de la historiografia de l'educació, en canvi, els documentals històrics de temàtica educativa, entesos com a productes que cerquen construir un relat del passat des d'una perspectiva actual amb l'objectiu de reconfigurar el nostre imaginari col·lectiu o de contribuir a la construcció d'una memòria compartida sobre un període i uns esdeveniments, no han estat explorats en profunditat. Alguns treballs sobre documentals històrics inclouen, entre els seus objectes d'anàlisi, alguns documentals d'indole educativa. Per exemple, Gómez Segarra, en la seva tesi doctoral sobre estratègies narratives dels documentals històrics sobre la Guerra Civil produïts entre el 2000 i el 2014, inclou en el seu inventari títols com *Las maestras de la República* (2013) o *Los niños de Rusia* (2001).¹⁰

⁸ ROSENSTONE, R. A. «The Historical Film as Real History», *Film-Historia*, vol. 5, núm. 1 (1995), disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/filmhistoria/article/view/12244/14998> (darrer accés: 10/10/2024).

⁹ Hem tractat aquestes perspectives d'anàlisi amb més detall en un treball previ a aquest article. Vegeu: DEL POZO ANDRÉS, M. M., BRASTER, S., COMAS RUBÍ, F. «Mapping Public History of Education in Spain...». *Op. cit.*

Actualment, tot i ser un camp d'estudi en evolució constant, és àmpliament acceptada la taxonomia dissenyada i perfeccionada per Nichols per analitzar els documentals històrics com a textos i identificar-ne els elements narratius, textuals i conceptuals que permeten definir les modalitats o formes de representació comunes a aquests tipus de productes. Segons Nichols, aquestes modalitats de representació, que no són necessàriament consecutives ni excloents, poden ser expositives, observacionals, participatives, reflexives, performatives, poètiques i, fins i tot, interactives. Vegeu: NICHOLS, B. *Introduction to Documentary*, Bloomington: Indiana University Press, 3rd ed., 2017.

¹⁰ GÓMEZ SEGARRA, M. Estrategias narrativas de los documentales históricos españoles sobre la Guerra Civil (2000-2014). Tesi doctoral, Facultat de Ciències de la Informació (Directors: J. MONTERO DÍAZ I M. A. PAZ REBOLLO). Madrid: Universitat Complutense, 2018; GÓMEZ SEGARRA, M., GIL GASCÓN, F. «La presencia del presente en los documentales históricos españoles sobre la Guerra Civil realizados en el siglo XXI», *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, vol. 25, núm. 1 (2019), p. 235-250.

Altres investigacions han inclòs en la seva selecció documentals com *La doble vida del faquir* (2005) i *El llegat de la maternitat d'Elna* (2008).¹¹ No obstant això, però, no es troba bibliografia de referència específica sobre els documentals històrics educatius sota la denominació conceptual de «documental històric» que utilitzen els historiadors del cinema.

3. EL NOSTRE ESTUDI I INVENTARI

El nostre estudi va començar amb la cerca de documentals històrics educatius produïts des de 1970 fins a l'actualitat, amb l'objectiu de crear un inventari, descriure'n les característiques contextuais i conceptuals, i analitzar-los. Tal com s'indica en els estudis sobre documentals històrics, l'època històrica que ha generat més interès a la societat espanyola en les darreres dècades és la Guerra Civil. Des del punt de vista històric educatiu, i com a resultat de la nostra cerca, podem afirmar que a la Guerra Civil s'afegeix també l'interès per la II República com a període de màxima esplendor de l'educació a Espanya. Per tant, per elaborar un primer inventari i abordar-ne l'estudi des de diverses perspectives, ens hem centrat en els documentals històrics educatius sobre períodes anteriors a la dictadura franquista, establint una sèrie de criteris de selecció que resumim a continuació:¹²

1. Definició de documental: considerem documental qualsevol obra classificada com a tal pel productor i que tingui un caràcter divulgatiu, destinat a un públic no especialitzat. S'han exclòs documentals didàctics fets per experts i pensats per a l'ús en aules.

¹¹ TORREIRO, C. «De tendencias y autores (la configuración artística del documental catalán contemporáneo)», a TORREIRO, C. (ed.). *Realidad y creación en el cine de no-ficción (el documental catalán contemporáneo)*, Madrid: Cátedra, 2010, p. 52; MÍNGUEZ, N. «Historia y Memoria en el documental español contemporáneo», *Revista de Occidente*, núm. 302-303 (2006), p. 94-95; CASTELLÓ, E., «El documental televisivo como trabajo de duelo», a QUÍLEZ ESTEVE, L., RUEDA LAFFOND, J. C. (eds.). *Posmemoria de la Guerra Civil y el franquismo. Narrativas audiovisuales y producciones culturales en el siglo XXI*, Granada: Comares, 2017, p. 39-57; MERINO, I. «Desde Cataluña: historia, crítica al presente y formación artística (1978-2020)», a TORREIRO, C., ALVARADO, A. (eds.). *El documental en España. Historia, Estética e Identidad*, Madrid: Cátedra, 2023, p. 146-147.

¹² Aquests criteris s'expliquen de manera més detallada en una publicació prèvia que presenta l'inventari: DEL POZO ANDRÉS, M. M.; BRASTER, S.; COMAS RUBÍ, F. «Mapping Public History of Education in Spain...». *Op. cit.*

2. Període de producció: els documentals seleccionats abasten el període 1976-2024, que inclou la Transició democràtica (1976-1996) i l'etapa posterior, marcada per la recuperació de la memòria històrica.
3. Període històric objecte dels documentals: s'inclouen documentals que aborden com a tema central el període anterior a la fi de la Guerra Civil (1939), així com aquells que, tot i centrar-se en aquesta etapa, també fan referència a les seves conseqüències posteriors.
4. Caràcter històric educatiu: els documentals han de tenir un discurs històric educatiu central i clar, que inclogui experiències d'ensenyament formals i no formals. S'han exclòs els documentals en què l'educació era secundària o subordinada a altres temes principals.
5. Durada mínima: seguint els criteris de Velázquez i Ramírez, incloem en el nostre inventari els documentals de més de 23 minuts,¹³ i establim aquest llinar per garantir que la narrativa sigui prou desenvolupada. Tanmateix, cal destacar que en estudis previs no hi ha un acord clar sobre la durada mínima que hauria de tenir un documental històric.
6. Perspectiva de l'autor: es valora la figura del director com a part essencial de l'obra, amb especial atenció als cineastes amb una trajectòria consolidada i vinculacions professionals acreditades en l'àmbit audiovisual.
7. Tipus de producció: no s'exclou cap documental per la seva productora. S'han considerat tant produccions televisives com independents, ja que sovint les produccions independents acaben sent emeses per televisió, fet que elimina la divisió estricta entre aquests formats.

Amb aquests criteris s'ha fet una cerca sistemàtica en biblioteques, filmoteques i arxius. S'han consultat: Biblioteca Nacional, Filmoteca Española, Biblioteca de Catalunya, Filmoteca de Catalunya, BEG (Biblioteques Especialitzades de la Generalitat), MUPEGA (Museo Pedagógico de Galicia), i l'Archivo del Cortometraje Español. També s'han consultat a nombrosos experts

¹³ PALACIO HERRANZ, M.; MEJÓN MIRANDA, A. «De la Transición a los premios Goya. Derivas de los documentales producidos en Madrid en democracia (1978-2001)», TORREIRO, C., ALVARADO A. (eds.). *El documental en España. Historia, Estética e Identidad*, Madrid: Cátedra, 2023, p. 146-147.

en història de l'educació de diferents indrets de l'Estat,¹⁴ i s'han fet cerques aproximades a repositoris i espais web, especialment a YouTube, fent servir paraules clau (*educación, pedagogia, escuela, maestros, institutos, universidad*, etc.). A hores d'ara, s'han localitzat un total de 77 documentals que compleixen els criteris de selecció esmentats. Cal destacar, però, que l'inventari no està tancat. Continuem recollint documentals que no han estat identificats en la cerca realitzada fins ara, o que sabem que encara estan en procés de producció. Per tant, el total de documentals que componen el nostre inventari no és un resultat definitiu, però considerem que ja representa una mostra suficient per començar a analitzar-los i extreure'n algunes conclusions.

Precisament amb l'objectiu de poder analitzar els documentals tant des de la perspectiva de la producció com del contingut i format, hem elaborat l'inventari a partir d'un model de fitxa extensa que recull informació tant externa com interna de cada documental:

- Any de producció.
- Durada en minuts.
- Productors.
- Idioma de la versió original, assenyalant si hi ha subtítols.
- Director o l'equip directiu (que a vegades coincideix amb el guionista)
- Documentalistes /assessors
- Procedència de la documentació històrica utilitzada
- Difusió i accessibilitat
- Descripció interna del documental:
 - Sinopsis
 - Participació de testimonis
 - Participació d'experts
 - Presència de veu en off
 - Dramatització amb actors
 - Presència de materials d'arxiu

Els resultats obtinguts fins ara en aquesta recerca es presenten de manera sintetitzada en el quadre següent. Aquest quadre inclou els 77 documentals

¹⁴ Volem agrair l'ajut a: Antón Costa Rico i Eugenio Otero Urtaza (Universitat de Santiago de Compostel·la), Carmen Diego Pérez (Universitat d'Oviedo), Luis María Naya Garmendia (Universitat del País Basc), Pere Fullana Puigserver (Universitat de les Illes Balears), María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València), Juan Luis Rubio Mayoral (Universitat de Sevilla), Isabel Grana Gil (Universitat de Màlaga) i Manuel Ferraz Lorenzo (Universitat de La Laguna).

identificats fins al moment que compleixen els criteris establerts, i especifica l'any de producció, el títol, la durada, l'idioma i el director de cada obra. Addicionalment, per al propòsit d'aquest article, s'hi ha incorporat una última columna que indica si el documental compta amb la participació d'experts, independentment de si aquests són historiadors de l'educació.

Any	Títol	Idioma	Director/guionista	Minuts	Testimonis experts
1979	<i>Carles Salvador, elogi a un xiprer</i>	Català	Joan Vergara, Alfred Ramos (direcció i guió)	30 min	SÍ
1992	<i>Gregorio Sanz García</i> [Fe de vida, capítol 5]	Gallec, Castellà	Elvira Varela	31 min	SÍ
1997	<i>Viva la Escuela Moderna</i>	Castellà	Adolfo Dufour Andía	84 min	NO
1998	<i>Las mujeres de la herencia del 98. La primera oportunidad</i>	Castellà	J. Manuel Riancho	104 min	SÍ
1998	<i>La mestra, Rosa Sensat.</i>	Català	José Pica (direcció i guió), Mercè Llimona (guió)	25 min	SÍ
2001	<i>Los niños de Rusia</i>	Castellà	Jaime Camino (direcció i guió)	93 min	NO
2003	<i>Francesc Ferrer i Guàrdia, una vida per la llibertat</i>	Català	Agustí Corominas (direcció i guió)	52 min	SÍ
2003	<i>La guerra dibujada</i>	Castellà	Xavier Cortés, Amanda Gascó	52 min	SÍ
2004	<i>La República de los maestros</i>	Castellà	Reyes Ramos	45 min	SÍ
2004	<i>Los niños de Morelia</i>	Castellà	Juan Pablo Villaseñor (direcció i guió)	90 min	NO
2004	<i>Rosa Sensat Vila</i>	Català	Marcel·lí Parés	24 min	SÍ
2004	<i>Francisco Moisés Rivera Casas</i>	Castellà	Vicente Peña Saavedra	37 min.	NO
2004	<i>Xulia Martínez Álamo</i>	Castellà	Vicente Peña Saavedra	27 min	NO
2004	<i>Historia de una escuela. Cabranes 1900-1970</i>	Castellà	Pablo A. Quiroga Prendes	23 min	NO
2005	<i>Els mestres catalans, de la guerra a l'exili</i>	Català	Agustí Corominas (direcció i guió)	51 min	SÍ
2005	<i>La doble vida del faquir</i>	Català, Castellà	Elisabet Cabeza, Esteve Rimbau	90 min	NO
2006	<i>La escuela fusilada</i>	Castellà	Íñaki Pinedo, Daniel Álvarez	55 min	SÍ
2006	<i>Crónicas de pizarra e xiz</i>	Gallec	Xan Leira	29 min	SI

2006	<i>A derradeira lección do Mestre</i>	Gallec	Xoán Carlos Garrido Couceiro	49 min	NO
2007	<i>Estudiar en Guerra. Los Institutos Obreros. 1936-1939</i>	Castellà	Cristina Escrivà	52 min	SÍ
2007	<i>Misiones Pedagógicas (1934-36)</i>	Castellà	Gonzalo Tapia	55 min	SÍ
2008	<i>El llegat de la maternitat d'Elna</i>	Català, Castellà	Assumpta Montellà, Toni Espinosa	64 min	SÍ
2008	<i>Un sant que no anava a missa. Guillem Cifre de Colonya, abans Coll</i>	Català	Pere Salas Vives, Antoni Rotger, Antoni Marquet	59 min	SÍ
2008	<i>La guerra de Severo</i>	Gallec, Castellà	César Fernández (direcció i guió)	63 min	SÍ
2008	<i>El secreto de educar</i>	Castellà	Sonia Tercero Ramiro	60 min	SÍ
2008	<i>Pere Capellà (1907-1954)</i>	Català	Miguel Àngel Abraham, Cesc Mulet	57 min	SÍ
2008	<i>Herminio Barreiro Calvete</i>	Gallec	Francisco Rodríguez Fontarigo	27 min	NO
2008	<i>Crónicas de represión lingüística</i>	Gallec	Xan Leira	28 min	SÍ
2008	<i>O valor das letras</i>	Gallec	Xosé Manuel Vega	33 min	NO
2008	<i>Elogio al horizonte</i>	Castellà	Íñaki Ibasate Domínguez	65 min	SÍ
2008	<i>La Salle Beasain: 100 años de historia</i>	Basc, Castellà	Ángel Forcada	30 min	SÍ
2008-2010	<i>Els mestres de la república. [Memòria i oblit d'una guerra, capítol 25]</i>	Català	Luis Ortas Pau, Pedro de Echave Albert Herranz (guió)	33 min	SÍ
2009	<i>Més de 100 anys d'història de les escoles de Cabanes</i>	Català	Tomàs «Fletxa» Morales	120 min	NO
2010	<i>La escuela olvidada</i>	Castellà	Sonia Tercero Ramiro	59 min	SÍ
2010	<i>Han bombardejat una escola</i>	Català	Mireia Corbera, Sandra Olsina, Anna Morejón	25 min	SÍ
2010	<i>La infancia evacuada. Colonias escolares. 1936 a 1939</i>	Castellà	Cristina Escrivà	43 min	SÍ
2010	<i>Cien años de la Residencia de Estudiantes</i>	Castellà	Miguel Santos, Ismael Issa	60 min	SÍ
2010	<i>Hablaremos de esto dentro de cien años</i>	Castellà	Rafael Zarza Ballugera (direcció), Juan Pérez de Ayala y Rafael Zarza Ballugera (guió)	50 min	NO
2011	<i>Ángel Llorca. El último ensayo</i>	Castellà	Víctor M. Guerra	58 min	SÍ

2011	<i>Lembranzas da infancia. Recordos da escola</i>	Gallec, Castellà	Daniel Vázquez Vila	54 min	SÍ
2011	<i>Los niños de Guernica tienen memoria</i>	Castellà	Roberto Menéndez (direcció i guió)	50 min	NO
2012	<i>Carles Salvador. La llarga vida de les paraules</i>	Català	Francesc Pérez, Moragón, Nel·lo Pellisser	39 min	SÍ
2012	<i>L'escola de la meua vida</i>	Català	Carme Castelltors, Roser Grau, Carme Palmés.	25 min	NO
2013	<i>El Retrartista</i>	Castellà	Alberto Bougleux, Sergi Bernal	52 min	NO
2013	<i>Las Maestras de la República</i>	Castellà	Pilar Pérez Solano	65 min	SÍ
2014	<i>Don Pablo, el maestro alcalde</i>	Castellà	Nieves Fernández García	51 min	SÍ
2014	<i>L'Escola del Canto. Una escola amb vista. Un símbol per la lluita per la llibertat i contra l'analfabetisme</i>	Català; Castellà	Hugo Doménech, Maria Andrés	34 min	SÍ
2014	<i>Andoaingo haurrak erbestean / Los niños de Andoaín en el exilio</i>	Basc, Castellà	Karmele Otaegi (direcció i guió), Marta Trutxuelo (direcció i guió)	63 min	NO
2015	<i>La derrota de las aulas</i>	Castellà	Fernando Hugo	63 min	SÍ
2016	<i>Maximino Roda, niño de la guerra</i>	Castellà	Luis Felipe Capellín	50 min	SÍ
2016	<i>Antoni Balmanya i Ros: un mestre pioner</i>	Català	Pau Guixà	46 min	SÍ
2017	<i>Clara Hammerl, el valor de la paraula</i>	Català	Lluís Prieto, Toti García	44 min	SÍ
2017	<i>Don Pablo Miaja, maestro de maestros</i>	Castellà	Luis Felipe Capellín	28 min	SÍ
2018	<i>Espais de pau en temps de guerra</i>	Català	Juame Bayarri	38 min	SÍ
2018	<i>En el yunque de la desgracia. Paquita Sanchis. Maestra, librepensadora, republicana y naturista</i>	Català, Castellà	Alberto Herrero Salvador	69 min	SÍ
2018	<i>Empar Navarro (1900-1986)</i>	Català	Paloma Mora Iñiesta	25 min	SÍ
2018	<i>Guillermina Medrano (Albacete, 1912 - València, 2005)</i>	Català	Carles Palau	40 min	SÍ
2018	<i>Ana Maria Ibars (1892-1965)</i>	Català	Paloma Mora Iñiesta	26 min	SÍ
2018	<i>Huérfanos del olvido</i>	Castellà	Lino Varela	95 min	SÍ
2019	<i>La aguja de dos puntas</i>	Castellà	Vanessa Perondi, Sara Gallardo	40 min	SÍ
2019	<i>Enriqueta Agut Armer (1912-1998)</i>	Català	Paloma Mora Iñiesta	31 min	SÍ
2019	<i>Alejandra Soler (1913-2017)</i>	Català	Paloma Mora Iñiesta	30 min	SÍ
2019	<i>Infancias quebradas</i>	Castellà	Matías Montero	45 min	SÍ

2019	<i>La Guerra vista pels nens i les nenes</i>	Català	Quim Paredes	25 min	SÍ
2020	<i>Carmen Valero: Crònica d'una dona lluitadora</i>	Català	Armando Zaragoza, José M ^a Aguado	38 min	SÍ
2021	<i>Escala de grisos</i>	Català	Antoni Capellà	71 min	SÍ
2021	<i>Pioneres, dones universitàries de la Segona República</i>	Català	Lala Gomà	72 min	NO
2021	<i>Haur erbesternatuk</i>	Basc	Mikel Mendizábal	35 min	NO
2022	<i>Blau, blanc i verd</i>	Català	Francis Manzano	61 min	NO
2022	<i>L'hora dels infants</i>	Català	Eduard Miguel, Martí Boneta	70 min	SÍ
2022	<i>València, capital de la República</i>	Castellà	Pilar Pérez Solano	76 min	SÍ
2022	<i>Elbira</i>	Basc	Iban González	60 min	NO
2022	<i>La Residencia de señoritas</i>	Castellà	Juan Miguel del Castillo, Guión Alejandro Torres	71 min	SÍ
2023	<i>Aprender na língua própria. Das Escolas de Ensino Galego à Semente</i>	Gallec	Escolas do Ensino Galego Semente	55 min	SÍ
2023	<i>Artur Martorell, del Mestre a la Fundació</i>	Català	Andreu Ortoll Rius	31 min	SÍ
2023	<i>El paper de l'escola</i>	Català	Josep Miquel Martínez	72 min	SÍ
2024	<i>Rosa Sensat. Per una escola plena de vida</i>	Català	Eduard Miguel Costal	69 min	SÍ

Tal com es pot observar, el 75% dels documentals inventariats (57 dels 77) inclouen la presència de testimonis experts. No obstant això, cal matisar que no tots aquests experts són historiadors de l'educació. En nombrosos casos, es tracta d'acadèmics especialitzats en altres disciplines o d'investigadors vinculats a institucions no acadèmiques.

4. LA PRESENCIA D'HISTORIADORS DE L'EDUCACIÓ EN ELS DOCUMENTALS HISTÒRIC EDUCATIUS: ANÀLISI QUANTITATIVA

Com passa amb els documentals històrics en general,¹⁵ en els documentals historicoeducatius també és habitual l'ús de testimonis experts. Segons va afirmar Genovès, aquesta pràctica substitueix, en certa manera, la nota a peu

¹⁵ GÓMEZ SEGARRA, M. *Estrategias narrativas de los documentales históricos españoles sobre la Guerra Civil (2000-2014)*... *Op. cit.*

de pàgina amb la referència bibliogràfica.¹⁶ La funció d'aquests experts en el relat del documental és «pericial». Es tracta, normalment, de persones que, per la seva formació i experiència, el públic percep com a autoritats amb capacitat per abordar un tema amb suficient rigor. L'expert no només garanteix credibilitat al documental, sinó que també contribueix a explicar de manera comprensible qüestions que podrien resultar més complexes o especialitzades.

La varietat d'experts que fan servir els documentals pot ser molt extensa. En els documentals històrics prevalen els historiadors acadèmics, però no en tenen l'exclusiva. Pel que fa als documentals historicoeducatius, s'observa una combinació d'experts que inclou historiadors acadèmics de diverses especialitats (no només d'història de l'educació), així com arxivers, bibliotecaris, historiadors locals i autors de recerques específiques sobre temàtiques historicoeducatives.

A partir del nostre inventari, sintetitzat en el quadre exposat, constatem que 57 dels 77 documentals inclouen testimonis d'experts que contribueixen a reforçar la narrativa. No en tots, però, els testimonis que actuen com a experts són historiadors de l'educació pròpiament dits. Nosaltres, prenent en consideració que acadèmicament (tant des del caire docent com investigador) la Història de l'Educació s'ha desenvolupat en el camp de les Ciències de l'Educació, concretament en l'àrea de coneixement anomenada Teoria i Història de l'Educació, en aquest estudi considerarem historiadors de l'educació únicament els professors universitaris adscrits a aquesta àrea de coneixement, que han desenvolupat i/o desenvolupen la seva docència i/o recerca en l'àmbit de la història de l'educació. No obstant això, encara que no s'han tingut en consideració en aquest article, és important deixar constància que en aquests documentals apareixen molts altres investigadors en història de l'educació, entenent com a tals aquells qui, sense treballar en l'àmbit acadèmic de la història de l'educació (perquè provenen, entre d'altres, del camp de la història contemporània o del món de l'arxivística), han fet recerca historicoeducativa de manera puntual o continuada (realitzant una tesi sobre història de l'educació, publicant llibres i articles de caràcter historicoeducatiu en una etapa de la seva vida professional, biografiant educadors, aportant estudis locals, etc.).

¹⁶ GENOVÈS, D. D. «Historia, testimonio, relato e implicación: la problemática en la representación visual de la memoria colectiva», CAPARRÓS LERA, J. M., CRUSELLS VALETA, M., SÁNCHEZ BARBA, F. (eds.). *Memoria histórica y cine documental*, Barcelona: edicions Universitat de Barcelona, 2015, p. 129-130.

En una primera anàlisi de l'inventari, hem identificat els documentals en què apareixen els experts que, segons la nostra definició, considerem historiadors de l'educació. A continuació, es presenta el quadre corresponent:

Any	Títol	Historiadors de l'educació que hi intervenen
1992	<i>Gregorio Sanz García [Fe de vida, nº 5]</i>	Antón Costa Rico (Universitat de Santiago de Compostel·la)
1998	<i>Las mujeres de la herencia del 98. La primera oportunidad</i>	Consuelo Flecha García (Universitat de Sevilla)
1998	<i>La maestra, Rosa Sensat.</i>	Josep Gonzàlez Agàpito (Universitat de Barcelona)
2003	<i>Francesc Ferrer i Guàrdia, una vida per la llibertat</i>	Pere Solà (Universitat Autònoma de Barcelona)
2004	<i>La República de los maestros</i>	Antonio Molero Pintado (Universitat d'Alcalá de Henares) Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València).
2004	<i>Rosa Sensat Vila</i>	Mariona Ribalta Taltavull (Institut Municipal d'Educació)
2005	<i>Els mestres catalans, de la guerra a l'exili</i>	Salomó Marquès Sureda (Universitat de Girona) Josep González Agàpito (Universitat de Barcelona) Mariona Ribalta Taltavull (Institut Municipal d'Educació)
2006	<i>Crónicas de pizarra e xiz</i>	Antón Costa Rico (Universitat de Santiago de Compostel·la)
2007	<i>Estudiar en Guerra. Los Institutos Obreros. 1936-1939</i>	Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València)
2007	<i>Misiones Pedagógicas (1934-36)</i>	Eugenio Otero Urtaza (Universitat de Santiago de Compostel·la) Julio Ruiz Berrio (Universitat Complutense de Madrid)

2008	<i>Un sant que no anava a missa. Guillem Cifre de Colonya, abans Coll</i>	Antoni J. Colom (Universitat de les Illes Balears) Gabriel Janer Manila (Universitat de les Illes Balears) Pere Fullana Puigserver (Universitat de les Illes Balears) Bernat Sureda Garcia (Universitat de les Illes Balears)
2008	<i>La guerra de Severo</i>	Ángel Monterrubio (Universitat de Castella-la Manxa)
2008	<i>Pere Capellà (1907-1954)</i>	Pere Fullana (Universitat de les Illes Balears)
2010	<i>La escuela olvidada</i>	Antonio Molero Pintado (Universitat d'Alcalá de Henares) Alejandro Tiana Ferrer (UNED) Alejandro Mayordomo (Universitat de València) José Ignacio Cruz (Universitat de València)
2011	<i>Ángel Llorca. El último ensayo</i>	María del Mar del Pozo Andrés (Universitat d'Alcalá de Henares) Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València) Eugenio Otero Urtaza (Universitat de Santiago de Compostel·la) Alejandro Tiana Ferrer (UNED)
2011	<i>Lembranzas da infancia. Recordos da escola</i>	Vicente Peña Saavedra (Universitat de Santiago de Compostel·la) Antón Costa Rico (Universitat de Santiago de Compostel·la) Narciso de Gabriel (Universitat de Corunya) Eugenio Otero Urtaza (Universitat de Santiago de Compostel·la)
2012	<i>Carles Salvador. La llarga vida de les paraules</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València)
2013	<i>Las Maestras de la República</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València) María del Mar del Pozo Andrés (Universitat d'Alcalá de Henares) Sara Ramos Zamora (Universitat Complutense de Madrid).
2014	<i>Don Pablo, el maestro alcalde</i>	María Nieves Gómez García (Universitat de Sevilla).

2014	<i>L'Escola del Canto. Una escola amb vista. Un símbol per la lluita per la llibertat i contra l'analfabetisme</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València)
2015	<i>La derrota de las aulas</i>	Antonio Sánchez Cañadas (Universitat d'Almeria) Francisco Martín Zúñiga (Universitat de Màlaga)
2016	<i>Antoni Balmanya i Ros: un mestre pioner</i>	David Pujol Fabrellas (Universitat de Girona) Salomó Marquès Sureda (Universitat de Girona) Josep González-Agápito (Universitat de Barcelona)
2018	<i>Espais de pau en temps de guerra</i>	María del Mar del Pozo Andrés (Universitat d'Alcalá de Henares) Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València) Alejandro Mayordomo Pérez (Universitat de València).
2018	<i>En el yunque de la desgracia. Paquita Sanchis. Maestra, librepensadora, republicana y naturista</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València)
2018	<i>Empar Navarro (1900-1986)</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València)
2018	<i>Guillermina Medrano (Albacete, 1912 - València, 2005)</i>	Pascual Wilson Ferrús Peris (Universitat de València) María del Carmen Agulló (Universitat de València) José Ignacio Cruz Orozco (Universitat de València)
2018	<i>Els mestres de la república. [Memòria i oblit d'una guerra, capítol 25]</i>	Bernat Sureda García (Universitat de les Illes Balears)
2019	<i>La aguja de dos puntas</i>	María del Mar del Pozo Andrés (Universitat d'Alcalá de Henares)
2019	<i>Enriqueta Agut Armer (1912-1998)</i>	María Carmen Agulló Díaz (Universitat de València) Sandra García de Fez (Universitat de València)
2019	<i>La Guerra vista pels nens i les nenes</i>	Salomó Marques Sureda (Universitat de Girona)
2020	<i>Carmen Valero: Crònica d'una dona lluitadora</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València)

2022	<i>L'hora dels infants</i>	Salomó Marquès Sureda (Universitat de Girona) David Pujol Fabrellas (Universitat de Girona) Conrad Vilanou Torrano (Universitat de Barcelona) Jordi Brasó Rius (Universitat de Barcelona)
2022	<i>València, capital de la República</i>	María del Carmen Agulló Díaz (Universitat de València) Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València)
2023	<i>Aprender na lingua própria. Das Escolas de Ensino Galego à Semente</i>	Antón Costa Rico (Universitat de Santiago de Compostel-la)
2023	<i>Artur Martorell, del Mestre a la Fundació</i>	Josep González Agápito (IEC/Universitat de Barcelona)
2023	<i>El paper de l'escola</i>	María del Carmen Agulló (Universitat de València) Joan Josep Torró Martínez (Universitat de València)
2024	<i>Rosa Sensat. Per una escola plena de vida</i>	María del Carmen Agulló (Universitat de València), David Pujol (Universitat de Girona) Jordi Garcia Farrero (Universitat de Barcelona) Josep González-Agápito (IEC/Universitat de Barcelona) Joan Soler (Universitat de Vic) Isabel Vilafranca (Universitat de Barcelona)

A partir de l'anàlisi del quadre anterior en comparació amb el primer inventari general, observem que els historiadors de l'educació són presents en **37 dels 77 documentals** inventariats. Això significa que, dels **57 documentals** que compten amb testimonis experts, a prop del **65%** inclouen la participació de professionals acadèmics especialitzats en la Història de l'Educació. Aquestes dades revelen que, tot i que no sempre es recorre a historiadors de l'educació per fonamentar els documentals historicoeducatius, quan es fa, aquests especialistes tendeixen a tenir un paper recurrent. De fet, alguns d'ells han participat en diversos documentals al llarg dels anys estudiats. Aquesta reiteració no sembla casual, sinó que apunta a un compromís social d'aquests experts amb la difusió del coneixement històric educatiu.

El cas més evident és el de María del Carmen Agulló, de la Universitat de València, que participa com a testimoni en 11 documentals dels inventariats

en aquest estudi.¹⁷ La segueixen Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València) i Josep González-Agápito (IEC/Universitat de Barcelona), que apareixen en un total de 5 documentals; Salomó Marquès Sureda (Universitat de Girona), Antón Costa Rico (Universitat de Santiago de Compostel·la) i María del Mar del Pozo Andrés (Universitat d'Alcalá de Henares), que aporten el seu testimoni en 4 documentals; i Eugenio Otero Urtaza (Universitat de Santiago de Compostel·la) i David Pujol Fabrelles (Universitat de Girona/IEC), que participen en tres documentals cada un. La resta d'historiadors de l'educació recollits en el quadre anterior apareixen en un o dos documentals.

Partint de l'anàlisi d'aquests documentals, i amb el suport del testimoni dels historiadors de l'educació que hi apareixen més sovint, volem presentar algunes observacions que, sense ànim d'exhaustivitat, permeten valorar la presència i la implicació dels historiadors de l'educació en aquests productes audiovisuals, així com analitzar com aquesta presència reflecteix el compromís social d'aquests professionals.

5. LA PRESENCIA D'HISTORIADORS DE L'EDUCACIÓ EN ELS DOCUMENTALS HISTORICOEDUCATIUS: ANÀLISI QUALITATIVA

Podem observar que, tot i algunes excepcions durant els anys noranta del segle xx, la presència d'historiadors de l'educació es fa més evident a partir del segle xxi. Antón Costa Rico enceta aquesta tradició participant en el documental sobre Gregorio Sanz García l'any 1992. El documental és una extensa entrevista amb Don Gregorio, un mestre àmpliament reconegut a Espanya per haver inspirat el personatge de Don Gregorio en el relat curt inclòs en el llibre *Que me quieres amor?*, de Manuel Rivas (1995), i en la pel·lícula *La lengua de las mariposas* (José Luis Cuerda, 1999).

Antón Costa acompanya Don Gregorio en un recorregut pels llocs on aquest va exercir com a mestre, mentre l'entrevistat explica les seves propostes metodològiques, molt properes a les de la ILE. Molts dels documentals relaten,

¹⁷ María del Carmen Agulló ha participat com a testimoni expert en educació durant el primer terç del segle xx en altres documentals que no recollim en el nostre inventari, per ser productes que no s'adapten totalment als criteris d'inclusió que hem fet servir en el nostre estudi (temàtica central, període històric, minuts de durada, etc.). Parlem de documentals com *La mestra* (2023), sobre Marifé Arroyo, que fou nominat als premis Goya; *Silvia Rueda en la piel de Olimpia Arocena Torres* (2020) sobre la primera professora de la Universitat de València o *La primera Toga* (2021), sobre Ascensión Chirivella, la primera advocada col·legiada d'Espanya, en què Agulló explica com era l'ensenyament durant els anys vint del segle passat.

com aquest primer, la història d'algun mestre o alguna mestra: Rosa Sensat, Francesc Ferrer i Guàrdia, Guillem Cifre de Colonya, Adolfo Lucas Reguilón, Pere Capellà, Àngel Llorca, Pablo García Garrido, Antoni Balmanya, Paquita Sanchís, Empar Navarro, Guillermina Medrano, Enriqueta Agut, Carmen Valero o Artur Martorell.

El paper dels historiadors de l'educació en alguns d'aquests documentals no solament ha estat el d'aportar el seu testimoni expert durant l'enregistrament, sinó que també han tingut un paper rellevant en la realització, bé com a assessors històrics, bé com a autors d'obres que han motivat la realització del documental. És el cas d'Antón Costa, en el documental esmentat sobre Gregorio Sanz (1992), el qual es va realitzar a partir de la confluència de tres textos, una publicació del mateix Antón Costa titulada *Escolas e Mestres* (1989),¹⁸ les memòries de presó de Gregorio Sanz titulades *Uno de tantos* (1986),¹⁹ i l'entrevista que Antón Costa publicà l'any 1992.²⁰ També participà com a assessor i testimoni expert en el documental *Crónicas de pizarra e xiz* (2006). Ell mateix, fent balanç de la seva participació en documentals al llarg de la seva dilatada trajectòria com a professor de la Universitat de Santiago de Compostela, reconeix que haver publicat algunes recerques historicoeducatives en gallec i d'ampla difusió social fora de l'acadèmia ha motivat que realitzadors i documentalistes li demanessin participar com a testimoni expert. La seva intervenció més recent en aquest tipus de productes és el documental *Aprender na língua própria. Das Escolas de Ensino Galego à Semente* (2023).

El fet que l'hagin tingut en compte com a testimoni expert ho atribueix a la seva «presència cívica» arreu del territori gallec i al seu compromís amb la història i la cultura pròpia. Amb «presència cívica» fa referència a la seva intervenció en activitats no acadèmiques de tota mena, com conferències, jornades locals, entrevistes en premsa, etc., que li han permès formar part de xarxes socials de coneixement més enllà de l'acadèmia. Aquesta presència esdevé compromís des del moment que ha estat sempre conscient, motivada per la convicció que «el coneixement historicoeducatiu ha de formar part del nostre patrimoni social i cultural, i dels elements que contribueixen a millorar,

¹⁸ COSTA RICO, A. *Escolas e Mestres*, Santiago de Compostela: Servicio Central de Publicacións, Consellería da Presidencia e Administración Pública, 1989.

¹⁹ SANZ GARCÍA, G. *Uno de tantos: cinco años a la sombra*, Sada: Edición do Castro, 1986.

²⁰ COSTA RICO, A. «Entrevista a D. Gregorio Sanz», *Revista Galega de Educación*, núm. 14 (1992), p. 66-68.

entendre i explicar millor diferents aspectes del present, o per informar-ne quan no són de coneixement general».²¹ Quelcom semblant podem dir que passa amb la resta d'historiadors de l'educació que apareixen més sovint en els documentals estudiats. Tots comparteixen la percepció que, per una part, la seva presència en aquests productes està relacionada amb la seva tasca acadèmica de recerca, de la qual se n'han derivat publicacions científiques que han transcendit a un públic més ampli. Però també consideren que altres fets hi poden haver influït. Josep González-Agápito apunta a la docència, a un determinat tipus de docència compromesa a visibilitzar determinats fets i personatges que transcendeixen l'acadèmia.²² La qüestió és que tant dins les aules com fora, el compromís social en la difusió de la història de l'educació i la seva memòria, així com la participació pública i cívica constant, ha ajudat que realitzadors i directores de documentals comptessin amb ells. I amb això hi estan d'acord tots els historiadors de l'educació que més sovint apareixen en els documentals que hem analitzat. María del Carmen Agulló ho manifesta clarament quan afirma: «Per a mi la divulgació és fonamental. Per a mi treballar exclusivament en el que ens interessa a nosaltres, però no interessa a ningú més, que no tenen cap repercussió social, per a mi això no és la nostra funció. La nostra funció és la docència, però també que la nostra investigació tingui un compromís social».²³ Així, la seva recerca sobre la Segona República, la guerra i la depuració del magisteri, així com les seves aportacions a la història de l'educació de les dones —i en especial les seves recerques sobre mestres renovadores del primer terç del segle xx— expliquen la seva presència en nombrosos documentals. És el cas de *València, capital de la República* (2022), en el qual intervé juntament amb Juan Manuel Fernández Soria, o *Carles Salvador. La llarga vida de les paraules* (2012), i hi explica el procés de depuració de qui fou membre fundador de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana.²⁴ Quant a l'educació de les dones, Agulló reconeix que el seu llibre sobre les mestres valencianes republicanes, publicat el 2008, ha tingut molta difusió i ha motivat que la convidessin a

²¹ Conversa amb Antón Costa Rico, 14 d'octubre de 2024.

²² Conversa amb Josep González-Agápito i David Pujol Fabrelles, Barcelona 20 de novembre de 2024.

²³ Conversa amb María del Carmen Agulló Díaz, 11 d'octubre de 2024.

²⁴ Entre les nombroses publicacions sobre història de l'educació de les dones de M. del Carmen Agulló podem destacar: AGULLÓ DÍAZ, M. C. *La educación de la mujer durante el franquismo y su evolución en Valencia (1951-1970)*, València: Universitat de València, 1994; AGULLÓ DÍAZ, M. C. *Mestres valencianes republicanes. Las luces de la República*, València: Universitat de València, 2008.

participar, com a testimoni expert, en tres dels documentals del cicle *Valentes*, que estaven dedicats a mestres que apareixen en el seu llibre: Guillermina Medrano, Empar Navarro i Enriqueta Agut. També la seva tasca pionera de recerca sobre l'educació de les dones explica que Consuelo Flecha (Universitat de Sevilla) aporti el seu testimoni en un dels documentals més primerencs del nostre llistat, *Las mujeres de la herencia del 98. La primera oportunidad* (1998), que en dos episodis mostra com l'accés de les dones a l'educació va canviar la societat i l'economia espanyoles.

Tres historiadores de l'educació amb trajectòria consolidada en estudis sobre dones mestres i educadores apareixen al documental *Las maestras de la República* (2013), un dels més reconeguts per haver aconseguit, entre altres premis, el Goya 2014. Són María del Mar del Pozo Andrés, María del Carmen Agulló Díaz i Sara Ramos Zamora (Universitat Complutense). Elles tres formaren part del grup d'acadèmics que participaren en unes jornades celebrades a la Biblioteca Nacional el gener de 2012 i que donaren lloc al llibre que inspirà el documental, i que en porta el mateix títol. Tant en aquest cas del llibre *Las maestras de la República* (2012) com en el de *Mestres valencianes republicanes. Las luces de la República* (2008), estem davant el cas de dos llibres fruit de la recerca feta per historiadores de l'educació que han motivat la realització de documentals, però que alhora s'han beneficiat de la difusió d'aquests documentals per incrementar l'impacte social dels llibres i aconseguir que es llegeixin fora de l'acadèmia. Carme Agulló explica com hi ha hagut retroacció entre els dos productes, «la gent que ha llegit el llibre s'ha interessat a veure els documentals, però també ha passat que la gent que ha vist els documentals ha anat després a comprar el llibre».²⁵

María del Mar del Pozo torna a parlar de les mestres de la República i de la repressió que patiren durant la guerra en el documental *La aguja de dos puntas* (2018), que narra la vida d'Ángeles Arenas Estudillo. Resulta curiós que en aquest documental del Pozo no és presentada com a historiadora de l'educació o com a professora de la UAH, com és costum en la majoria dels documentals, sinó com a comissària de l'exposició «Madrid, Ciudad educadora (1898-1938). Memoria de la Escuela Pública». La tasca de difusió feta per del Pozo com a comissària d'aquesta exposició possiblement motivà l'interès pel seu testimoni expert, més enllà de la seva trajectòria de recerca acadèmica, que també ofereix rigor al documental. Sovint, les publicacions sobre la vida i obra d'educadors,

²⁵ Conversa amb María del Carmen Agulló Díaz, 11 d'octubre de 2024.

fruit de la recerca historicoeducativa feta per historiadors de l'educació, han servit de base principal per alguns documentals. Alhora, els autors d'aquestes publicacions s'han convertit en els testimonis experts d'aquestes produccions audiovisuals.

Aquesta relació prova, si més no, com la tasca dels historiadors de l'educació ha transcendit l'acadèmia i ha aconseguit tenir una repercussió social. Per exemple, Josep González Agápito, com a estudiós de la vida i obra de Sensat, oferí el seu testimoni expert en el primer documental sobre aquesta mestra catalana realitzat l'any 1998. Un quart de segle més tard, també participa, juntament amb altres historiadors de l'educació que també han analitzat la vida i obra de Sensat anys posteriors, en el darrer documental sobre Rosa Sensat estrenat a final de 2024.²⁶ També aporta el seu testimoni expert en el documental *Artur Martorell, del Mestre a la Fundació* (2023), realitzat com a presentació de la Fundació Artur Martorell, creada l'any 1969. A part de presentar la Fundació, el documental inclou la biografia i el llegat pedagògic del mestre i pedagog català. Si continuam referint-nos a documentals que tenen com a base recerques biogràfiques fetes per historiadors de l'educació, podem dir que *Pere Capellà (1907-1954)*, de 2008, està basat en el llibre *Pere Capellà i Roca (1907-1954) la lluita incansable per la llibertat*, de Pere Fullana (Universitat de les Illes Balears).²⁷ Ell mateix intervé com a historiador de l'educació expert durant el documental. Quelcom semblant podem dir sobre el documental *Antoni Balmanya i Ros: un mestre pioner* (2016), en el qual, entre altres historiadors de l'educació experts, com Salomó Marquès i Josep González, aporta el seu testimoni expert David Pujol Fabrelles, biògraf del mestre de la Bisbal d'Empordà.²⁸

Pere Solà Gussinyer, de la Universitat Autònoma de Barcelona, ja fou assessor històric i pedagògic del documental *Viva la Escuela Moderna* (1997), com a especialista en la vida i obra de Ferrer i Guàrdia,²⁹ tot i que no hi va

²⁶ Josep González-Agápito ja va publicar un llibre sobre Rosa Sensat l'any 1989. Vegeu: GONZÁLEZ AGÁPITO, J. *Rosa Sensat i Vilà, fer de la vida escola*, Barcelona: Edicions 62, 1989.

²⁷ FULLANA PUIGSERVER, P. *Pere Capellà i Roca (1907-1954) la lluita incansable per la llibertat*, Inca: Gràfiques Mallorca, 2005.

²⁸ PUJOL FABRELLES, D. *El mestre Antoni Balmanya i Ros: (La Bisbal, 1846 - Espolla, 1915): un iniciador de la renovació pedagògica a Catalunya*, Espolla: Ajuntament, 1992.

²⁹ Entre les seves nombroses publicacions relacionades amb Ferrer i Guàrdia, l'Escola Moderna i les escoles racionalistes, podem destacar: MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, J., SOLÀ GUSSINYER, P., LÁZARO LORENTE, L.M. *Ferrer Guardia y la pedagogia libertaria, elementos para un debate*, Barcelona: Icaria, 1997; SOLÀ GUSSINYER, P. *Francesc Ferrer i Guardia i l'Escola Moderna*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes, SA, 1978; SOLÀ GUSSINYER, P. *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)*, Barcelona: Tusquets, 1978.

intervenir com a testimoni expert. En canvi, sí que formà part dels testimonis experts que apareixen a *Francesc Ferrer i Guàrdia, una vida per la llibertat* (2003).

També el documental *Ángel Llorca. El último ensayo* (2011) s'inspirà en el llibre del mateix mestre *Comunidades Familiares de Educación. Un modelo de renovación pedagógica en la Guerra Civil*, editat l'any 2008 amb un estudi introductori que inclou la biografia d'Ángel Llorca a càrrec de María del Mar del Pozo Andrés,³⁰ la qual hi intervé com a experta juntament amb altres tres historiadors de l'educació: Juan Manuel Fernández Soria, Eugenio Otero i Alejandro Tiana (UNED). Com a anècdota curiosa, María del Mar del Pozo recorda que la idea de fer un documental sobre Llorca es va començar a gestar el dia en què es va presentar el llibre a l'Ateneo de Madrid. A partir d'aquí, ella va participar en tot el procés de creació del guió que va seguir el documental, així com en la supervisió de la resta de tasques relacionades amb el contingut, sense ser mai conscient que tot estava basat en el seu llibre fins que ho va veure en els crèdits.³¹

Com ja hem dit, altres investigadors, no només els historiadors de l'educació acadèmics pròpiament dits, han aportat biografies que han inspirat documentals recollits en el nostre estudi. Sense pretendre ser exhaustius, a tall d'exemple, podem esmentar Pere Salas, historiador contemporani de la UIB, el qual, com a biògraf de Guillem Cifre de Colonya i Clara Hammerl, i bon coneixedor de l'obra institucionalista a Mallorca, ha participat en els documentals sobre aquests dos educadors i en d'altres d'historicoeducatius.³² També és el cas d'Assumpta Montellà, autora del llibre *La Maternidad de Elna* (2005),³³ que motivà la realització del documental *El llegat de la maternitat d'Elna* (2008), que ella mateixa codirigí i en el qual va intervenir com a experta.

Un cas excepcional en la nostra mostra és el documental *Don Pablo, maestro alcalde* (2014), dirigit per una neta del mestre, i en el qual apareix María Nieves Gómez García, de la Universitat de Sevilla, assumint el paper

³⁰ LLORCA, A. (autor), DEL POZO ANDRÉS, M. M. (introducció). *Comunidades Familiares de Educación. Un modelo de renovación pedagógica en la Guerra Civil*, Barcelona: Octaedro, 2008.

³¹ Conversa amb María del Mar del Pozo Andrés, 10 d'octubre de 2024.

³² Pere Salas Vives no s'ha inclòs com a historiador de l'educació acadèmic perquè, tot i ser acadèmic a la UIB, no pertany a l'àrea de Teoria i Història de l'Educació. Apareix com a testimoni expert en els documentals: *Un sant que no anava a missa. Guillem Cifre de Colonya, abans Coll* (2008), que ell mateix realitzà i codirigí, *Clara Hammerl, el valor de la paraula* (2017) i *Escala de grisos* (2021).

³³ MONTELLÀ CARLOS, A. *La Maternitat d'Elna*, Barcelona: Ara Llibres, 2005.

tant d'historiadora de l'educació com de testimoni familiar, ja que també n'és neta.

Haver fet recerca i difusió, més enllà de l'acadèmia, de temes d'interès social generalitzat durant les darreres dècades, com tot el que fa referència a la Segona República i la Guerra Civil: les colònies escolars, l'exili dels mestres, les missions pedagògiques, la depuració dels mestres o els instituts obrers, explica en gran manera per què alguns historiadors de l'educació tenen més presència que d'altres en els documentals.

Si bé el tema ja l'havia encetat el documental *Gregorio Sanz García* (1992), l'època de la II República i les conseqüències de la Guerra Civil per al magisteri varen tenir una difusió important, gràcies a la projecció, en televisions estatals o autonòmiques, de documentals com *La República de los maestros* (2004), *Els mestres catalans, de la Guerra a l'Exili* (2005), *La escuela olvidada* (2010), *La derrota de las aulas* (2015) o *Els mestres de la república* (2018). A *La República de los Maestros* (2004), hi apareixen com a testimonis experts Antonio Molero Pintado (Universitat d'Alcalá de Henares) i Juan Manuel Fernández Soria. El motiu pel qual hi participessin aquests dos historiadors de l'educació en concret i no d'altres no l'hem pogut esbrinar. El mateix Fernández Soria reconeix que mai no ha sabut per què comptaren amb ell: «Potser va ser Molero qui em va recomanar, és possible que digués que coneixia algú de València que podia parlar del tema...».³⁴ En qualsevol cas, no és estrany que s'elegís Fernández Soria com a expert, atenent la seva àmplia trajectòria de recerca historicoeducativa centrada en l'època de la II República i la Guerra Civil, tema que ja treballà a la tesi doctoral. Ell mateix reconeix que «haver fet una tesi sobre la Guerra Civil ha estat un brollador d'on han sorgit molts de projectes, ha estat un tema molt reclamat».³⁵ Això explicaria que el seu testimoni expert, i en alguns casos també el seu assessorament com a historiador de l'educació, sigui present en altres documentals, com *Estudiar en Guerra. Los Institutos Obreros. 1936-1939* (2007) i *Espais de Pau en Temps de Guerra* (2018). *La escuela olvidada* (2010) fa un repàs a tot un segle d'història de l'educació a Espanya, i, per aportar-hi rigor acadèmic, hi apareixen molts més historiadors de l'educació: Antonio Molero Pintado (Universitat d'Alcalá

³⁴ Conversa amb Juan Manuel Fernández Soria, 15 d'octubre de 2024.

³⁵ Conversa amb Juan Manuel Fernández Soria, 15 d'octubre de 2024. La seva tesi doctoral es titula «Educación y cultura en la Guerra Civil española (1936-1939)». Fou dirigida per León Esteban Mateo i defensada a la Universitat de València l'any 1983.

de Henares), Alejandro Tiana Ferrer (UNED), Alejandro Mayordomo (Universitat de València) i José Ignacio Cruz (Universitat de València).

En el documental *Els mestres catalans, de la Guerra a l'Exili* (2005), hi participen com a experts Salomó Marquès, Josep González Agápito i Mariona Ribalta. Tots tres hi són com a especialistes en temàtiques que el documental explica. González Agápito aporta el seu coneixement sobre la renovació pedagògica catalana; Ribalta, sobre el CENU, i Salomó Marquès, sobre l'exili dels mestres. Marquès també aporta els seus coneixements sobre l'exili en un documental més recent, *L'hora dels Infants* (2022). Després de tota una vida dedicada a recuperar i reivindicar la memòria dels mestres exiliats durant la Guerra Civil, no és d'estranyar que sigui considerat un referent en el tema. Salomó Marquès, catedràtic d'universitat a la Universitat de Girona, ha mantingut sempre el seu compromís social a restaurar la memòria dels mestres. Segons el seu testimoni, es considera un privilegiat. Va començar a treballar en el tema de l'exili sense recursos, amb l'ajut d'alguns companys i deixebles, com Jordi Feu, amb qui va travessar a França per continuar la cerca de mestres que partiren amb la Guerra. Gràcies a la dotació econòmica d'un premi que li concedí la Generalitat a la qualitat docent (els seus companys de departament, sense dir-li res, presentaren la seva candidatura), va poder viatjar a Mèxic en diverses ocasions per localitzar-hi més mestres exiliats, fins a completar un recull d'històries de vida de dimensions realment extraordinàries. Ell recorda la recerca i la docència històricoeducativa com una feina apassionant, i la seva difusió entre la societat com un deure cívica, com una responsabilitat personal i social que sempre ha fet de bona gana. Encara ara, ja jubilat, està sempre disponible per ajudar els més joves a continuar la tasca que ell va iniciar dècades enrere, com diu ell, «amb un Dos Cavalls, els caps de setmana, fent voltes d'un poble a un altre...». Reconeix que ara ja no arriben novetats sobre mestres exiliats, ja és tard per trobar-ne més, han passat massa anys per trobar testimonis vius. «Començarem tard... no poguérem abans... però val més tard que no haver començat. Almenys en tenim 600 i ja podem fer una panoràmica general de la misèria i reculada que va patir aquest país amb la Guerra».³⁶

Canal Sur Televisión i Andalucía Televisión han projectat en diverses ocasions els darrers anys el documental *La derrota de las aulas* (2015).³⁷ Seguint l'estel de la premiada *La escuela fusilada* (2006), aquest documental relata el

³⁶ Conversa amb Salomó Marquès Sureda, 11 d'octubre de 2024.

³⁷ Agraïm al professor Juan Luís Rubio Mayoral el seu esforç per trobar, enregistrar i enviar-nos un exemplar d'aquest documental, de difícil localització.

que va suposar l'escola republicana i la destrucció del seu projecte durant la Guerra Civil. Dos historiadors de l'educació hi participen, juntament amb un investigador de temàtiques històric educatives: Antonio Sánchez Cañadas (Universitat d'Almeria), Francisco Martín Zúñiga (Universitat de Màlaga) i Carlos Algora Alba (Universitat de Sevilla). L'activitat pedagògica d'Adolfo Reguilón durant la Segona República es mostra a través de materials i testimonis d'antics alumnes en el documental *La Guerra de Severo* (2008), amb la presència d'Ángel Monterrubio com a professor d'història de l'educació de la Universitat de Castella-la Manxa.

A les Balears entre 2007 i 2010 Televisió de Mallorca va realitzar la sèrie documental *Memòria i oblit d'una guerra*, composta per 37 capítols sobre la història de la Guerra Civil espanyola a Mallorca. Aquesta producció va obtenir el Premi Miquel dels Sants Oliver als Premis 31 de desembre de l'Obra Cultural Balear (OCB) l'any 2008. El capítol 25, titulat *Els mestres de la república*, repassa com estava l'escola durant la Segona República a Mallorca, però sobretot aprofundeix en la depuració dels mestres i les seves conseqüències. Com a historiador de l'educació expert, en el documental hi apareix Bernat Sureda Garcia (Universitat de les Illes Balears).

Las Misiones Pedagógicas (2007) és un dels documentals més coneguts a Espanya, juntament amb la premiada *Las maestras de la República* (2013). Es va presentar arreu d'Espanya, a més de projectar-se a través de la televisió pública estatal. Aquest documental, com afortunadament molts d'altres del nostre inventari, és accessible a través de YouTube, cosa que fa que continuï incrementant any rere any el nombre de visualitzacions. Eugenio Otero recorda que Gonzalo Tapia ja pensava a fer un documental sobre les Missions abans que existís el projecte de l'exposició. De fet, ja va fer un primer enregistrament del testimoni expert d'Otero, que finalment no va fer servir. Després, el documental acabà gestant-se amb relació a l'exposició. La presència d'Eugenio Otero com a especialista en l'estudi històric de les missions no ens ha d'estranyar, ningú millor que ell no podria haver aportat el rigor necessari per fer un documental sobre aquest tema.³⁸ Però la seva participació en documentals historicoeducatius no es limita a aquest. Aporta el seu testimoni en dos més: *Ángel Llorca. El último ensayo* (2011) i *Lembranzas da infancia*.

³⁸ Eugenio Otero feu la tesi doctoral sobre el pensament pedagògic i l'acció educativa de Manuel Bartolomé Cossío. Anys abans, però, ja havia publicat un primer llibre (al qual seguirien nombroses publicacions, entre capítols de llibres i articles, sobre les Missions Pedagògiques). OTERO URTAZA, E. M. *Las misiones pedagógicas, una experiencia de educación popular*, Sada, A Coruña: Edicions do Castro, 1982.

Recordos da escola (2011). En aquest darrer, hi participa juntament amb Vicente Peña Saavedra (Universitat de Santiago de Compostel·la), Antón Costa Rico (Universitat de Santiago de Compostel·la) i Narciso de Gabriel (Universitat de Corunya), una sòlida representació de la recerca historicoeducativa en les universitats gallegues.

La infància durant la guerra també ocupa un lloc preferent entre les temàtiques sobre les quals s'han fet documentals en què han participat historiadors de l'educació. *En Espais de pau en temps de guerra* (2018), sobre les colònies escolars que s'instal·laren a Xàtiva, aporten el seu testimoni Juan Manuel Fernández Soria (Universitat de València), Alejandro Mayordomo Pérez (Universitat de València) i María del Mar del Pozo Andrés (Universitat d'Alcalá de Henares). El guió d'aquest documental és obra de Vicent Torregrossa Barberà, professor d'Història de l'Educació a la Universitat de València.³⁹ El títol del documental fa referència a una expressió que Justa Freire, responsable i supervisora de les colònies escolars de València entre 1937 i 1938, feia servir per denominar-les. Uns anys abans del documental, María del Mar del Pozo havia publicat la biografia de Justa Freire,⁴⁰ motiu que justifica la seva participació com a experta, juntament amb Fernández Soria i Mayordomo, dos bons coneixedors de la història de l'educació a València durant la Guerra Civil. Això a banda, *La Guerra vista pels nens i les nenes* (2019) construeix, a través d'un quadern que recollia dibuixos fets pels nens a l'escola Carles Marx (actual La Salle) de Girona l'any 1937, un relat interessant sobre com varen percebre la guerra els infants. Salomó Marques Sureda hi apareix per presentar el quadern i d'alguna manera certificar-ne el valor històric i patrimonial. Un dels documentals més recents sobre infància i colònies escolars és *L'hora dels infants* (2022). Si bé arriba a la Guerra Civil i en mostra les conseqüències, aquest documental se centra sobretot a analitzar tres fites de la revolució educativa a Catalunya al primer terç del segle xx: les colònies escolars, les colònies permanents i les escoles a «ple aire». Com a experts, hi participen tres historiadors de l'educació: Conrad Vilanou Torrano (Universitat de Barcelona), Salomó Marquès Sureda i David Pujol Fabrellas, ambdós de la Universitat de Girona.

³⁹ El documental està basat en el llibre: TORREGROSSA BARBERÀ, V. *República, Guerra Civil i educació: Xativa, 1931-1939*. València: Matéu editors, 2015

⁴⁰ POZO ANDRÉS, M. M. *Justa Freire o la pasión de educar. Biografía de una maestra atrapada en la historia de España (1896-1965)*, Barcelona: Octaedro, 2013.

6. PER COMENÇAR A TANCAR

Hem de dir que tots els historiadors de l'educació amb els quals hem conversat sobre la seva presència i implicació en aquests documentals coincideixen a assenyalar que aquesta tasca ha estat íntimament lligada a un compromís cívic, professional i vital de donar a conèixer una època oculta durant tot el franquisme, i a recuperar un passat i una memòria necessaris per construir una nova democràcia.

Tots estan satisfets d'haver dut a terme aquesta tasca i d'haver estat sempre disponibles per prestar el seu testimoni expert en documentals historicoeducatius, tot i que la majoria també comenten que, en molts dels casos, no els han demanat gaire més implicació que la d'enregistrar el seu testimoni.

Hi ha algunes excepcions. Sobre el documental *Ángel Llorca. El último ensayo* (2011), María del Mar del Pozo recorda haver participat molt activament en tot el procés i haver pogut intervenir abans que es donés per acabat i es projectés al públic.⁴¹ També Antón Costa i Salomó Marquès han assessorat o simplement han estat consultats pels directors d'alguns dels documentals en què apareixen.⁴² Antón Costa va participar com a assessor històric, expert en història de l'educació, en el documental *O valor das letras* (2009). Carme Agulló també recorda haver assessorat de manera informal en alguns documentals, però reconeix que moltes vegades simplement ha aportat el seu testimoni a través d'una entrevista, de la qual no sempre s'ha extret el fragment que a ella li semblava més interessant.⁴³ Aquesta percepció és compartida per gairebé tots els historiadors de l'educació amb qui hem conversat. Són conscients, però, que el documental és el producte d'algú altre; la construcció del discurs narratiu no és el de l'historiador de l'educació que hi intervé com a expert. Tampoc la temàtica sobre la qual versa el documental no la tria l'historiador de l'educació. Com diu Juan Manuel Fernández Soria, «El documental és sempre una oportunitat per donar a conèixer alguna cosa que està en el punt de mira, però jo em demano: no hi ha temes que puguin ajudar més a la gent a conformar el seu criteri?».⁴⁴ És evident que la temàtica del

⁴¹ Conversa amb María del Mar del Pozo, 10 d'octubre de 2024.

⁴² Converses amb Antón Costa Rico (14 d'octubre de 2024) i Salomó Marquès Sureda (11 d'octubre de 2024).

⁴³ Conversa amb María del Carmen Agulló, 11 d'octubre de 2024.

⁴⁴ Conversa amb Juan Manuel Fernández Soria, 15 d'octubre de 2024.

documental sempre respon a un interès social per saber més sobre un tema, i crear interès des de l'acadèmia és difícil.

El que demostra la participació dels historiadors de l'educació en aquests documentals és que des de l'acadèmia podem aportar el nostre coneixement i rigor científic perquè temes que són d'interès social s'entenguin més bé i arribin a més gent. Tant María del Mar del Pozo com Carme Agulló destaquen que les nombroses projeccions del documental *Las maestras de la República* (2013) a les quals han estat convidades a assistir per fer-ne un debat o reflexió posterior han estat una oportunitat tant o més bona que el documental mateix per donar a conèixer el tema. I no només per això, sinó també per lligar-ho amb temes educatius d'actualitat, incidint en aquest compromís cívic i responsabilitat social que els historiadors de l'educació haurien de tenir per ajudar a entendre el present des de la base d'un bon coneixement del passat.

Com a conclusió final d'aquesta aproximació a la presència d'historiadors de l'educació en els documentals, podem dir que la seva participació com a testimonis experts és una oportunitat de difondre els seus coneixements sobre temàtiques d'interès social més enllà de l'acadèmia. El documental no sempre recull tot allò que digueren durant els enregistraments, ni allò que potser ells consideren més important, però el producte en si té sovint més repercussió que els llibres o articles que es publiquen des de l'acadèmia. Fins i tot el documental pot ajudar a donar més visibilitat a aquestes publicacions, establint un retorn que ajuda a donar a conèixer el que es fa des de les universitats a la població en general.

La presència d'historiadors de l'educació en els documentals estudiats s'ha de valorar com a part del seu compromís amb la societat, amb estendre el seu mestratge més enllà de l'acadèmia. No obstant això, la seva presència podria ser més nombrosa. Un percentatge important dels documentals que hem recollit en el nostre inventari, i en els quals intervenen experts, no han recorregut historiadors de l'educació, sinó altres investigadors o acadèmics d'altres àrees per donar rigor al seu producte. Això ens hauria de fer pensar, i amb aquesta reflexió tanquem l'article, sobre la necessitat —traduïda en compromís— de donar més visibilitat social a la nostra recerca, més enllà dels cercles acadèmics.